

Av Ronald Grambo
Folklorist og kulturhistoriker

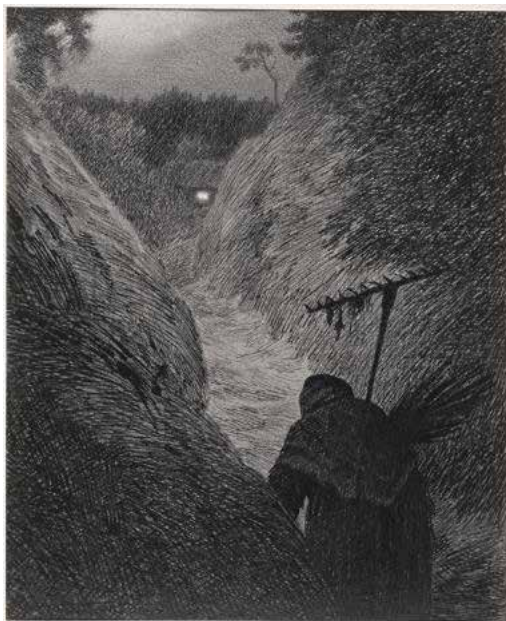
Pestkvinnens skjebnebok

Svartedauen 1346-1353

Svartedauen oppstod sannsynligvis i Øst-Asia. I september 1349 kom denne pesten, også kalt ”den store mandedauen”, til Bergen havn som ”blindpassasjer” på en engelsk kogg. Fra Bergen spredte den seg i forskjellige retninger sjøveien sørover, østover rundt kysten og nordover til Trondheim. Herfra beveget den seg nordover til Hålogaland og sørover til Orkdal. Den fulgte også de vestlandske dalførene fra Bergen til Voss, Sogn og Valdres. En tror at pesten nådde Vestfold og Telemark sørfra. En regner med at ca. en tredel av befolkningen i Norge døde av pesten, som skyldtes bakterien *Yersinia pestis*. Pesten ble spredt via lopper, som svarte rotter (*Rattus rattus*) førte med seg. Dette rotteslaget er utryddet i Norge, og den brune rotten (*Rattus norvegicus*) overtok hegemoniet. Ordet pest kommer av det latinske *pestis*, som betyr farsott.

Folk hadde ingen kjennskap til bakterier. De forestilte seg at denne epidemien opptrådte bl.a. som en over-

naturlig kvinne kalt Pesta. Hun trasket iherdig strand og land rundt i vær og vind.

Pesta med sopelime og rive. Tegnet av Theodor Kittelsen for Svartedauen (1900).

Over sjø og elv. Tegnet av Theodor Kittelsen for Svartedauden (1900).

Der hun fór fram med en rive, overlevde noen, men der hun brukte kosten kreperte alle. Mang en tiggerkjerring er sikkert blitt forvekslet med Pesta.

Denne dødens nifse representant hadde noen ganger med seg en tykk bok, der navnene på de som måtte dø og de som skulle overleve stod nedskrevet med svarte og røde bokstaver. De som hadde navn skrevet med svart måtte dø, mens rødfargen innebar at man skulle overleve. Dette er riktignok vår egen hypotese. Svart og rødt var motsetninger i middelalderen, ikke hvitt og svart, som tilfellet er i våre dager. Dette var en bok der menneskenes skjebne var nedskrevet med nidkjærhet. Det ser ut til at tanker om pestengelen i Det gamle testamente har gjort seg gjeldende i folks bevissthet. I et sagn fra Telemark er det f.eks. fortalt om en engel som fór omkring med en bok der alle som skulle dø stod oppskrevet. Det er nevnt i noen av sagnene at Pesta var dårlig til

beins, og at hun måtte ha skyss over elver og sjøer. Pesta var en gammel, gråkledd kvinne med svart, hengende hår og svarte øyne. Hun var kledd i rød eller svart stakk.

Det fortelles fra Jømna (ca. en mil sør for Elverum Leir i Hedmark) at en stakkers ferjemann rodde Pesta over Glomma uten å vite hvilken livsfarlig passasjer han hadde i båten. Men da han skrekkslagen ble klar over hvem hun var, bad han tynt for seg. Han ville så gjerne leve! Pesta slo opp i boken sin, men kunne dessverre intet gjøre. Navnet hans var allerede nedskrevet blant dem som var forutbestemt til å bukke under. Men som takk for skyssen over Glomma lovet hun at han skulle få en lett og smertefri død. Han skulle falle om og dø, så snart de nådde den andre strandbredden. Og slik ble det. Boken hennes representerer en form for skjebnetro.

Denne oppskriften (varianten) av sagnet er også nedskrevet i Helgeland. Her er det en mann som farer omkring

og sprer pesten. Også her er det en ferjemann som jamrer over å måtte dø, men fremmedkaren, som er inkarnasjonen av pesten, slår opp i boken sin og må beklage at ferjemannen ikke kan slippe unna. Men fremmedkaren lover ham en lett død, så snart de kommer på andre siden av elva. Her nevnes ikke røde og svarte bokstaver. Disse sagnene er forklaringer på hvorfor denne farsotten sprer seg.

Denne merkelige boken står ikke alene i tradisjonen. Det fins liknende overnaturlige bøker, spesielt innen den religiøse sfæren. Flere religiøse systemer opererer med en skjebnens bok der alt som skjer her i verden blir nedskrevet. Vi kan i den anledning minne om kirkefaderen Bedas kirkehistorie fra det 8. århundre, der det fortelles om en person som like før sin død så en bok som inneholdt alle hans synder. Den ble vist ham av djevelen. I en bønnebok fra det 15. århundre (München) er det en miniatyr som viser en djevel med en pergamentrull der en bestemt persons synderegister var nedtegnet. Han vil overrekke den til erkeengelen Mikael med krav på sjelen til den døende som ligger på sotteseng. Men Mikael gjennomborer rullen med staven sin. Djevelens ønske blir ikke innfridd.

De gamle grekerne mente at syndene fór med vinger til den andre verden slik at gudene kunne nedtegne dem og bringe dem fram for Zevs. Men den greske dramatiker Evripides sier ironisk at hele himmelen ville ikke strekke til for å nedskrive alle syndene til folk. Hos babylonerne er det Marduks sønn Nebo (eller Nebû), vitenskapens gud, som holder skrivegriffelen og nedtegner alle fremtidige begivenheter på tavlen sin. Han noterer seg fødsel og død, hell og lykkelige hendelser. Han bestemmer på forhånd livets gang på

denne måten. Han må derfor oppfattes som en skjebnegud.

I denne sammenhengen kan vi også nevne de såkalte sibyllinske bøker. De mest kjente spåkonene i gresk og romersk antikk var sibyllene, som eide profetiske og magiske bøker. Da etruskerkongen Tarquinius Superbus ønsket å kjøpe dem av en av sibyllene (muligens av henne som oppholdt seg i en hule i Cumae), kastet hun rasende seks av bøkene på bålet, fordi han bød for lav pris. Hulen til sibyllen skal for øvrig være oppdaget ganske nylig.

Svartebøkene er utvilsomt en forgrening av de orientalske visdomsbøkene. Vi vet at de orientalske kongene kunne motta himmelske bøker fra gudene. Kongen får skjebnens tavler i syner. Senere overgir han dem til folket, fordi han er guddommens egen representant her på jorden. Moses mottok steintavlene med de ti bud på berget Sinai. De var nok nedtegnelser av det en kunne kalle sedvanerett i følge noen forskere. Disse levereglene var altså kjent før Moses' tid. Han skal ha levd omkring 1200 før vår tidsregning, men dette er usikkert. En vet ikke nøyaktig hvilket fjell Moses skal ha vært på da han mottok steintavlene, idet Sinai er benevnelse på en fjellrekke. Det hjelper ikke at turistnæringen tjener grovt på å ha utpekt et bestemt fjell der dette skal ha foregått.

Den vise mannen Balinas (=Appolonius fra Tya, ca.100 e.Kr.) gikk ned i et mørkt rom og fant en mann sittende på en trone av gull og med en tavle av smaragd i hånden. Foran ham lå boken Skapelsens hemmelighet. Nedstigningen til et mørkt kammer der en skulle motta åpenbaringen om skapelsens hemmeligheter er et spesifikt egyptisk trekk. En viss Krates steg mot himmelen og skuet en mann i hvite klær. Han satt på en trone og i hånden holdt

han en tavle som inneholdt en nedtegnelse. Det var Hermes Trismegistos (Hermes den trefold mektige), han som åpenbarte astronomien og filosofien til menneskene. Forløperen for denne guddommelige skikkelsen er den egyptiske guden Thot, som oppfant skrivekunsten. Folk mente at de hellige bøkene som lå rundt om i de egyptiske templerne stammet fra ham, og at han hadde skjendet dem til egypterne.

Dette mytisk-religiøse mønsteret representerer en ideologi en ofte treffer på i orientalsk, religiøs og folkloristisk tradisjon. Det er ofte knyttet til ideer om Orientens kongedømmer. Johannes Åpenbaring (8,1) beskriver hemmelighetenes bokrull med de syv segl. Når Lammet, den eneste verdige, åpner det syvende seglet, blir det taushet i himmelen omtrent en halv time. Da skal sluttakten i verdens store mysteriespill opprulles. Lammet må være Jesus.

Tausheten kan tolkes som englenes hyllest til Gud. Men etter vår oppfatning er det å åpne det syvende seglet her en magisk-religiøs handling. Og i tradisjonell tenkning er magisk-religiøse handlinger gjerne knyttet til taushet. Det styrker effekten. Bak dette himmelske scenario skimtes ideen om at verden i bunn og grunn var en bokrull.

I asiatiske tradisjon omtales Livets tre, der menneskenes skjebner er nedskrevet på bladene. Og her sitter de vordende sjamanene eller trollmennene i reder akkurat som fugler og venter på å bli gjenfødt. Kan dette være opprinnelsen til Orientens visdomsbøker? Også dette forutsetter skrive- og leseferdighet.

Boken til den norske Pesta har gamle aner, og det kan være vanskelig å fastslå nøyaktig den historiske bakgrunnen. En kan legge merke til at folketradisjonen har

Pestlege i beskyttelsesdrakt: "Doctor Schnabel von Rom". Kobberstikk av Paulus Fürst, 1656.

en tendens til å fremstille sykdommer som demoniske skikkelser, slik tilfellet var med Pesta. Sagnene om denne epidemien får dermed et overnaturlig, mytisk preg. Det har likevel ikke hindret at de kan være både stedfestet og knyttet til bestemte, navngitte personer. Handlingen foregår i

høyst realistiske og livsnære miljøer. Nettopp derfor er de troverdige. Dessuten er det slik at når sagn er blitt stilisert og ribbet for særpregede detaljer, har de lettere for å bli erindret og spredd. De spesielle, lokale detaljene forsvinner ofte etter hvert og må vike for det almennyldige og almennmenneskelige. Sagnene har også lettere for å bli husket og spredd når de fortelles ved ferdsknutepunkter. Flere ville få rede på sagnene på slike steder.

Svartedauen var en gjennomgripende, rikshistorisk hendelse, men ble av folk flest betraktet ut fra et bygdesyn, som igjen reflekteres i sagnene. Sagntradisjonen forteller oss om hva slags oppfatninger, normer, verdier og holdninger folk hadde tidligere.

Som en kan se, har minnet om Svartedauen holdt seg til moderne tid. Det beror, som tidligere nevnt, i stor utstrekning på at pesten drepte en tredel av befolkningen i Norge. Det var en katastrofe som det kan være vanskelig for oss i dag å forestille oss omfanget av. Sannsynligvis har senere former for pest holdt liv i disse forestillingene. Sagnene om Svartedauen tilhører diktningens verden. Men de gir uttrykk for folks følelser, vurderinger og forklaringsforsøk.

Sagntypen som er omtalt her, er kun én av flere ulike om Svartedauen, som til sammen danner en egen syklus.

*Den sorte død. Etter maleri av Peter Nicolai Arbo.
Xylografi ved Hans Christian Olsen for Vetle Vislies Norske Sagn (1888).*

UTVALGT LITTERATUR

Benedictow, O.J.: *The Ancestral Homeland of the Plague and the Black Death's Area of Origin*. ICUS. Seoul 2000.

Brøgger, Jan sr.: *Epidemier. En natur og kulturhistorie*. Oslo 2002.

Bulst, Neithard: Pest. I: *Enzyklopädie des Märchens Band 10. Lieferung 2*. Spaltene 772-783. Berlin, New York 2001.

Christiansen, Reidar Th.: *The Migratory Legends. A proposed list of types with a systematic catalogue of the Norwegian variants*. FF Communications 175. Helsinki 1958 nr.7080, 7085.

Edsman, Carl-Martin: Antik och moderne Sibylla. *Skrifter utgivna av Religionshistoriska institutionen i Uppsala* (Hum.fak) genom C.-M. Edsman Uppsala 1973.

Gjentrykt i Edsman, Carl-Martin: *Från silverfisken i Skaga till träguden i Silbojokk Folkloristiske studier. Skrifter utgivna genom Dialekt-och folkminnesarkivet i Uppsala ser. B:23* Uppsala 1996, s.73-111.

Eliade, Mircea: *A History of Religious Ideas. From Muhammed to the Age of Reforms. Volume 3*. Chicago and London 1985

Grambo, Ronald: Norsk historie i norske segner. I: *Årbok for Glåmdalen*. Elverum 1955, s.15-61.

Grambo, Ronald: Problems of Fatalism: A Blueprint for Further Research. I: *Folklore*, London 1988. 1 . s.11-29.

Klintberg, Bengt af: *Svenska folksägner*. Stockholm 1972.

Lindow, John: Personification and Narrative Structure in Scandinavian Plague Legends. I: *Arv* vol. 29-30 1975 s. 82-92.

McNeill, William H.: *Plagues and People*. Penguin Books, London 1979.

Ustvedt, Yngvar: *Svartedauen. En litterær-historisk beretning om massedød og overlevelse*. Annen utgave. Oslo 2002.

Widengren, Geo: *The Ascension of the Apostle and the Heavenly Book*. Uppsala 1950.